

УДК 2–43.908
ББК 63.5

Святослав Кияк, Ігор Коваль, Олена Білик
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ КНЯЖОГО ГАЛИЧА Й ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА В XII–XIII ст.

Історія Давньоруської держави наповнена сюжетами дружніх контактів між окремими містами. Яскравим прикладом цьому може стати розвиток різнобічних зв'язків між княжим Галичем і Великим Новгородом. Автори статті відобразили у світлі новітніх археологічних пошуків повну характеристику становлення культурних і церковно-державних зв'язків двох могутніх міст Київської Русі.

Ключові слова: археологія, Галич, місто Новгород, печатка, зв'язки, церква.

Особливістю суспільного життя Давньоруської держави, з огляду на економічні інтереси, культурний обмін, династичні шлюби, були налагодження і розвиток тісних зв'язків між окремими містами. Яскравим прикладом такої співпраці є багаторічні контакти княжого Галича й Великого Новгорода. Тому історія взаємин між двома впливовими містами Київської Русі привертала наукову цікавість істориків, археологів, мистецтвознавців, релігієзнавців і політологів.

В українській історіографії найбільш ґрунтовні наукові дослідження зроблені академіком Володимиром Грабовецьким¹ і професором Володимиром Пришляком², професором Михайлом Фіголем³, археологом Вітольдом Ауліхом⁴. Не оминули увагою цю важливу проблему також російські колеги. Окремі епізоди з історії галицько-новгородських зв'язків знаходимо в працях відомих археологів Марії Седової⁵, Петра Гайдукова й Валентина Яніна⁶. Завдяки дослідженням ученого із Санкт-Петербурга Олександра Мусіна, повною мірою відновлена історія церковно-політичних зв'язків між Галичем і Великим Новгородом.

Завданням нашої публікації є спроба дати більш повну характеристику культурно-релігійним зв'язкам давнього Галича й Великого Новгорода у світлі новітніх археологічних відкриттів. Відомі українські вчені В.Грабовецький і В.Пришляк дійшли висновку, що основу економічних зв'язків двох міст становила торгівля сіллю, яка здавна добувалася в надлишку в південно-західній Русі⁷. Києво-Печерський патерик згадує, яким лихом стало припинення постачання солі “із Галича” під час князівських усобиць у 1096 р., у результаті чого “не бысть соли во всей Русской земле”⁸.

Політичні зв'язки Галицького князівства з Великим Новгородом, у контексті літописних джерел, виглядають ще більш динамічними. Відомо, що Ярослав Мудрий, роблячи ставку на активну підтримку Новгорода, у 1030–1031, 1041 рр. зробив три походи на Польщу й відвоював частину території, відому під назвою “Червенські городи”, яка згодом увійшла до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства⁹.

У 1168 р. волинський, а після цього галицько-волинський князь Роман Мстиславич був запрошений на князювання до Новгорода, де керував до 1170 р. У своєму монументальному дослідженні сучасний російський історик Олександр Майоров пише: “Пам'ять про Романа Мстиславича, у зв'язку зі здобутою новгородцями під його проводом перемогою над суздальцями, протягом століть жила в Новгороді. Мабуть, жоден з правлячих у місті князів не удостоївся тут такого пошанування”¹⁰. А далі вчений продовжує робити висновки: “Образ Романа Мстиславича відображений на новгородських іконах”¹¹.

Печатка В.Мономаха

Печатка Київського митрополита Костянтина із зображенням Печерської Богоматері (XII ст.).
Крилоське городище

Печатка Київського митрополита Костянтина із зображенням Богоматері-Знамення (XII ст.).
Золотий тік

В один з найбільш критичних періодів для княжого Галича його городяни, побоюючись чергової угорської окупації, відправили своє посольство в Новгород і запросили в 1217 р. Мстислава Мстиславича Удатного на князювання¹². Зміцнитися в Галичі Мстиславу вдалося завдяки військовій допомозі його зятя, видатного полководця й політика князя Данила Романовича (1200–1264). Цікаво, що одна з їхніх спільних військових кампаній знайшла відображення в написі – графіті на стіні храму святого Пантелеймона¹³.

Печатка новгородського посадника Мирослава Горятинича (1126–1136), знайдена в княжому Галичі. На аверсі – напис з доброзичливим зверненням, на раверсі – зображення святого Якова

Визначний дослідник історії Стародавньої Русі академік Борис Рибаків установив тісний зв'язок новгородського літописання Мстислава Удатного із шедевром давньоруської писемності – Галицько-Волинським літописом. В обох літературних традиціях простежується поезія, вихваляння воїнської доблесті¹⁴. Саме на півночі Русі вченим пощастило відкрити в другій половині XIX ст. билину про галицького купця Дюка Степановича. “Из-за моря, моря синего, из славного Волынца, красного Галича, – починається твір такою дуже красивою художньою картиною, – с Корели богатой не ясный сокол вылетает, а добрый молодец, молодой Дюк Степанович”¹⁵. Заслуговує уваги й той факт, що в галицького купця дуже багате озброєння: “Тем стрелам цены нет, ведь колоты они з трость-дерева, а струганы те стрелы в Новгороде”¹⁶.

Крім економічних і політичних зв'язків, Новгородську землю й Галицько-Волинську Русь об'єднували контакти культурного характеру. Розкрити цю проблему можна, тільки змістивши центр уваги від літературних джерел на археологічні, які повідомляють нову, до цього часу не відому інформацію.

Розкопуючи в 1941 р. територію давнього Галича, видатний український археолог Ярослав Пастернак (1892–1969) відкрив руїни ювелірної майстерні давньоруського часу. Крім інших артефактів, у ній була знайдена двостороння ливарна формочка. У таких формах виготовлялися імітаційні срібні жіночі прикраси – колти¹⁷. Через кілька десятиліть у Новгороді був знайдений колт, у малюнку якого спостерігається схожість із галицькою знахідкою. Дослідниця давньоруського мистецтва М.Сєдова вважає, що він належить до найдавніших колтів, відлитої в імітаційних формах, і датує ювелірну прикрасу 70–80-ми роками XII ст. Колт був виготовлений з олов'яно-свинцевого сплаву, має круглу форму, діаметр 3,4 см. Він порожній усередині, обидва боки його оздоблені візерунком у вигляді ромбів, оточених лініями псевдозерні, по краю – ряд великих

кульок, що нагадують нанизані перлини. “Знахідка ця змушує припустити прямі контакти між ремісниками Новгороду й Галича” – до такого висновку приходять археолог М.Седова¹⁸.

Безсумнівно, контакти галицьких і новгородських ювелірних корпорацій знайшли продовження й у наступному XIII столітті. Про це свідчить знайдений у Новгороді колт, який М.Седова датує першою половиною XIII ст. Прикраса округлої форми з двостороннім зображенням двох птахів, головами звернених до дерева життя. По краю його розташовані кульки, що імітують перлинки. Близькою аналогією новгородській знахідці є ливарна форма з давнього Галича¹⁹.

У давньоруський час серед заможних верств населення особливою повагою користувався такий вид нагрудної прикраси, як амулет-змійовик. Їх наділяли функціями вберегти людину від біди. Вони також мали подвійну символіку: християнську та язичницьку. М.Седова підрахувала більше ста знахідок амулетів-оберегів з усієї території Стародавньої Русі. Але лише кілька з них мають таке зображення: з лицьового боку – фігуру архангела Михаїла в повний зріст, а зі зворотного – голову Медузи Горгони²⁰.

У Новгороді було знайдено три змійовики з ідентичними зображеннями й грецькими написами навколо них. Аналогічний амулет має також галицьке походження. Мистецтвознавець М.Фіголь припускав, що він був знайдений на місці фундаментів літописної Спаської церкви²¹. Наукова співробітниця Львівського історичного музею Емілія Зарубій влучно зауважила: “Дивує широка географія абсолютно однакових предметів. Ймовірно, у них всіх була спільна початкова ливарна форма, однакова назва власниці і одна покровителька – свята Євфросинія”²².

Галицько-Волинські землі протягом усього середньовіччя мали також активні церковно-релігійні зв'язки з Північною Руссю й насамперед з Великим Новгородом. З письмових джерел відомо, що найактивніша участь церковно-політичного діяча, який був у Галицько-Волинській Русі, в історії Новгородської церкви пов'язана з іменем митрополита Кирила II (1246–1281), колишнього канцлера-печатника короля Данила Галицького²³.

У Першому Новгородському літописі збереглася згадка, що в 1251 р. Кирило прибув до Новгороду на поставлення архієпископа Долмата²⁴. У 1252 р., за повідомленнями деяких літописів, Кирило брав участь у церемонії коронації Олександра Невського. Можливо, він залишався в Олександра аж до його смерті в 1263 р. Митрополит Кирило й прибулі з ним у Новгород галицькі книжники ознайомили Володимиро-Суздальську Русь не тільки зі своїми літературними прийомами й традиціями, але й з текстами, які були поширеними в інтелектуальному середовищі населення Галицько-Волинської землі.

У висвітленні церковно-релігійних зв'язків між Галичем і Новгородом саме археологічні джерела дають можливість вийти з вузьких рамок літописних повідомлень і підійти до раніше відомих свідчень з нової точки зору. Якраз археологічній науці судилося відтворити особливу роль першого Галицького єпископа Козми (Кузьми) не тільки у встановленні контактів з новгородськими релігійними колами, але й в організації церковного управління на Русі. Про це свідчать знахідки на території давнього Галича вислих печаток київських митрополитів Костянтина I (1156–1158) і Костянтина II (1167–1174).

Найбільш повне повідомлення про Козму знаходиться в Київському літописі під 1165 р., де описаний прийом галицьким князем Ярославом Осмомислом претендента на візантійський трон Андроніка Комніна²⁵. Короткі відомості про нього збереглися у Воскресенському літописі, в “Історії Російській” В.Татищева і творах М.Карамзіна.

У процесі археологічного дослідження столиці Галицько-Волинського князівства (1882–2013) було знайдено п'ять вислих олов'яних і свинцевих печаток, які належали єпископу Козмі (1157–1165). На лицьовому боці молібдобул зображена Богородиця-Оранта-Знамення, а на іншому розміщувався грецький напис. Він прочитується: “Матір Божа, захисти мене, Козму, єпископа Галицького”²⁶. І ось повною несподіванкою стало відкриття, зроблене новгородською археологічною експедицією в 1991 р.²⁷ Під час дослідження середньовічних садиб XI–XIII століть Торгової сторони Великого Новгороду на Федорівському розкопі було виявлено залишки семи міських дворів. На садибі Б в археологічних шарах, що співвідносяться з будівельним шаром 4–5 і датовані 1164–1201 рр., під час розчищення печі в одному з виявлених зрубів була знайдена свинцева печатка (молібдобул) єпископа Галицького Козми. Печатка діаметром 25–26 мм має на аверсі напис: “Господи, зглянься на мене, Козму Галицького”, на реверсі – поясне зображення Матері Божої Оранти. “Така знахідка цікава сама собою, як свідчення церковно-дипломатичних контактів між архієреями Галича і Новгорода, – зазначає сучасний російський дослідник Олександр Мусін, – якими під час єпископа Козми були єпископ Аркадій (1156–1163) та архієпископ Ілля-Йоан (1165–1186)”²⁸.

У постанові Іллі-Йоана на новгородську єпископську кафедру, вважає цей учений, брали безпосередню участь галицький князь Ярослав Осмомисл та єпископ Козма. Коли Ілля-Йоан повертався з Константинополя після висвячення, у Галичі остаточно було сформовано склад його найближчого духовного оточення, до якого ввійшли й місцеві священнослужителі. Комуś із них єпископ Козма надав документ, скріплений його печаткою.

Печатка першого галицького єпископа Козми (1157–1165)

Кам'яна ливарна форма

Певна частина садиб, досліджених на Федорівському розкопі, могла стати місцем проживання нових новгородських кліриків, що мали південноруське походження. На території садиби Б знайдена серія знахідок, які свідчать, що їх власники були зорієнтовані на матеріальну й духовну культуру Галицької Русі. Серед них самшитовий, шиферний і бронзовий із зображенням Розп'яття натільні хрестики²⁹.

Найбільш неочікуваною знахідкою, яка проливає нове світло на галицько-новгородські церковні контакти, стала свинцева печатка, яку ми виявили в одній із приватних колекцій міста Івано-Франківськ. Її знайшли чорні археологи біля фундаментів Спаської церкви в Галичі, де в 30–40-х рр. XII ст. знаходилася резиденція галицьких

князів та єпископів. Печатка належала новгородському посаднику Мирославу Горятиничу (1126–1128, 1135–1136). На лицьовому боці зберігся напис: “Господи, поможи рабу своему Мирославу” і зображення святого Якова на повний ріст на зворотному боці.

Кам'яна ливарна двостороння формочка з княжого Галича, з якої новгородські ювеліри брали собі за взірць художні мотиви для виготовлення срібних колтів (70-ті роки XII – перша половина XIII ст.). Розкопки Я.Пастернака, 1940 р. Свято-Юріївський монастир у Галичі

Видатний російський сфрагіст Валентин Янін згадує про дві аналогічні пам'ятки, знайдені в Новгороді³⁰. Ще п'ять ідентичних печаток було зовсім недавно знайдено у відомих містах Північної Русі, у тому числі й у Новгороді³¹.

Якими ж шляхами опинилася молібдобула з далекого північного Новгорода в південноруському місті Галич? Відповідь на це складне питання дає Київський літопис. Він повідомляє, що в 1133 р., за вказівкою новгородського посадника Мирослава Горятинича, паломник Діонісій приніс частину дерева з Гробу Господнього³².

Імовірно, продовжуючи шлях у Святу Землю Палестини, Діонісій побував у резиденції галицьких князів та єпископів, де залишив документ, скріплений печаткою Горятинича, який допомагав йому без перешкод просуватися територією Галицької Русі.

Таким чином, комплексний аналіз письмових та археологічних джерел дозволив нам не тільки уточнити важливі епізоди в історії давнього Галича й Великого Новгорода, а й показати динаміку церковно-політичних контактів між двома містами у XII–XIII ст., у тому числі й архетипність церковно-державних взаємин, які склалися в цю історичну епоху.

1. Грабовецький В. Від Ільмень-озера до Дністра-ріки / В. Грабовецький, В. Пришляк // Жовтень. – 1985. – № 5. – С. 111–113.
2. Там само.
3. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / М. Фіголь. – К. : Мистецтво, 1997. – 224 с.
4. Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича / В. В. Аулих // Славянские древности. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 133–150.

5. Седова М. В. Новгородские амулеты-змеевики / М. В. Седова // Культура Древней Руси. – М. : Наука, 1966. – С. 243–245; Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова. – М. : Наука, 1981. – 195 с.
6. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / Янин В. Л., Гайдуков П. Г. – М. : Нитрада, 1998. – Т. III. – 501 с.
7. Грабовецкий В. Від Ільмень-озера до Дністра-ріки... / Грабовецкий В., Пришляк В. – С. 111–112.
8. Абрамович Д. Киево-Печерский Патерик / Д. Абрамович // Пам'ятки мови й письменства Давньої України. – К., 1930. – Т. 4. – С. 151–152.
9. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – С. 86, 87, 92.
10. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа / А. В. Майоров. – С. Пб. : Дмитрий Буланов, 2011. – С 77.
11. Там само. – С. 80.
12. Літопис Руський. – С. 374–375.
13. Могитич И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Р. Могитич // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М. : Наука, 1982. – Вып. 172. – С. 65.
14. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор “Слово о полку Игореве” / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1972. – С. 164.
15. Білецький Л. Історія української літератури. Народна поезія / Л. Білецький. – Авгсбург, 1947. – Т. 1. – С. 186.
16. Там само.
17. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – С. 206.
18. Седова М. В. Ювелирные изделия... – С. 20.
19. Пастернак Я. Старий Галич... – С. 206.
20. Седова М. В. Новгородские амулеты-змеевики... – С. 243.
21. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича... – С. 163.
22. Зарубій Е. Срібні прикраси шії княжої доби з колекції ЛІМ / Е. Зарубій // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2006. – Вип. XI. – С. 95.
23. Літопис Руський... – С. 406.
24. Творогов О. В. Кирилл / О. В. Творогов // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV вв.). – Л. : Наука, 1987. – Вып. 1. – С. 225–227.
25. Літопис Руський... – С. 286.
26. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа / А. В. Майоров. – С. Пб. : Дмитрий Буланов, 2011. – С. 2.
27. Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси... – С. 120.
28. Мусін О. Єпископи галицької кафедри і Великий Новгород (до характеристики церковно-політичних зв'язків) / О. Мусін // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. – Львів : Логос, 2005. – С. 16.
29. Работы Новгородской экспедиции 1991 г. / [Янин В. Л., Рыбина Е. А. и др.] // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1992. – Вып. 6. – С. 3–6.
30. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин. – М. : Наука, 1970. – Т. I. – С. 192.
31. Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси... – С. 128.
32. Літопис Руський... – С. 187.

Святослав Кияк, Игорь Коваль, Елена Билык
(г. Ивано-Франковск, Украина)

Церковно-религиозные и культурные связи Княжеского Галича и Великого Новгорода в XII–XIII вв.

История Древнерусского государства наполнена сюжетами дружеских контактов между отдельными городами. Ярким примером этому может стать развитие разносторонних связей между княжеским Галичем и Великим Новгородом. Авторы статьи отразили в свете новейших археологических изысканий полную характеристику становления культурных и церковно-государственных связей двух могущественных городов Киевской Руси.

Ключевые слова: археология, Галич, город Новгород, печать, связи, церковь.

Svjatoslav Kyjak, Igor Koval, Olena Bilyk
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The Church and religious and cultural ties Halych prince and Great Novgorod in the twelfth and thirteenth century

History of Ancient States is filled with stories of friendly contacts between different cities. A striking example of this may be the development of diverse links between Galich prince and Novgorod. The authors highlighted in the light of recent archaeological finding a full description of the formation of cultural and church-state relations between the two powerful cities of Kievan Rus.

Keywords: archeology, Galich, city, Novgorod, communications, church.